

UOT – 33.330

Xədicə Abbash

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, tar.ü.f.d.

XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA GƏNCƏ-QARABAĞ BƏYLƏRBƏYİLİYİNDƏ SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR

XIII əsrin I yarısında sosial-iqtisadi münasibətlər feodalizm cəmiyyətinə xas olan iqtisadi bazaya əsaslanırdı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisi üç böyük imperiyanın-Səfəvilər, Osmanlı və Əfşarlar imperiyalarının tərkibində olmuşdur. Ona görə də bu dövlətlərə xas olan sosial-iqtisadi münasibətlər həmin dövlətlərin idarəçilik sisteminə uyğun idi. Məqalədə XVIII əsrin birinci yarısında mövcud olan torpaq mülkiyyət formalarına, vergi sisteminin araşdırılmasına geniş yer verilmişdir.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi vahidlərindən biri olan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətlər əvvəlki əsrlərdə formalaşmış və bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan sosial-iqtisadi münasibətlərdən, demək olar ki, fərqlənmirdi. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi qalırdı və onun altı əsas mülkiyyət forması mövcud idi [1, s.75-76; 4, s.78]. Bu məsələ haqqında tarixi ədəbiyyatda geniş məlumat verildiyindən biz onların üzərində qısa dayanacağıq.

Səfəvilər dövlətinin digər ərazilərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də torpaq mülkiyyətinin aşağıda adları səkilən 6 əsas forması mövcud idi:

1. Əraziyə-divani adlanan dövlət torpaqları.
2. Şah ailəsinə məxsus olan xassə torpaqları.
3. Xidmət müqabilində verilən torpaqlar (soyurqal, tiyul).
4. Bəzi hallarda ərbbi adlandırılan mülk torpaqları.
5. Müxtəlif dini təşkilatlara məxsus vəqf torpaqları.
6. Kənd icmalarına məxsus torpaqlar.

Səfəvilər dövlətində divan torpaqları daha böyük sahələri əhatə edirdi. Bəzi məlumatlara görə, belə torpaqlar ölkə üzrə bütün becərilən torpaqların 1/3 hissəsini təşkil edirdi [2, s.111]. Bu torpaqlardan əldə edilən bütün gəlirlər dövlət xəzinəsinə daxil edilirdi. Şah ailəsinə mənsub olan torpaqlardan əldə edilən gəlir isə ailə üzvlərinin xərclərinin ödənilməsinə sərf edilirdi. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində istər divan, istərsə də xassə torpaqları o qədər də çox deyildi. Bunun əsas səbəbi kimi Səfəvi şahlarının torpaq mülklərinə dövlətin mərkəzi vilayətlərində sahib olmağa üstünlük vermələrini göstərmək olar [3, s.126]. Lakin Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin ərazisində az miqdarda da olsa, divan və xassə torpaqları mövcud idi. Osmanlı işğalı dövründə bu torpaqlar türk sultanının sərəncamına keçmişdi. Torpaq mülkiyyətinin şərti xarakter daşıyan formaları da geniş yayılmışdı. Dövlət torpaqlarından ayrılan belə torpaqlar hərbi və mülki şəxslərə xidmət müqabilində, xidməti müddətində, ömürlük və yaxud irsən verilirdi. Verilmə şərtlərindən asılı olaraq bu torpaqlar tiyul, soyurqal və nadir hallarda iqta adlandırılırdı.

XVI əsrdən tətbiq edilməyə başlayan tiyul torpaqları bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Əksər hallarda tiyul dedikdə müəyyən ərazilərdən alınan vergilərin ayrı-ayrı şəxslərə bağışlanmış hissəsi nəzərdə tutulurdu. Tiyuldar adlanan belə torpaq sahibləri onlar üçün ayrılmış torpaqlarda yaşamaya da bilərdilər. Onlar tiyul kimi nəzərdə tutulmuş məbləği birbaşa kəndlilərdən deyil, vergi yığanlardan alırdılar [4, s.189-190].

XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də tiyulun iki növü geniş yayılmışdı. Birinci növ tiyul dövlətdə müəyyən vəzifə tutan

şəxslərə vəzifə müddətinə verilirdi. Əgər vəzifə müəyyən səbəbdən və vaxtdan sonra digər şəxsə verildisə, sonuncu həm də tiyulun sahibi olurdu [5, s.86]. Tiyulun ikinci növü hər hansı vəzifəni tutmaqla bağlı olmayıb ayrı-ayrı şəxslərə dövlət qarşısındakı xüsusi xidmət müqabilində mükafat şəklində verilirdi [4, s.200-201].

Azərbaycanda uzun müddət mövcud olmuş şərti torpaq mülkiyyət formalarından biri də soyurqal olmuşdur. İrsi xarakter daşıyan bu torpaq mülkiyyəti soyurqal sahibinə verginin dövlət xəzinəsinə getməli olan hissəsinə sahib olmaq hüququ verirdi. Soyurqal torpaq sahibliyi hərbi xidmətlə sıx bağlı olub soyurqal sahibinin şah ordusuna müəyyən miqdarda silahlı əsgər verməsini nəzərdə tuturdu. Soyurqal torpaq sahibliyi haqqında deyilən bu xüsusiyyətlər Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseynin 1701-ci ildə verdiyi fərmanda tam əks olunmuşdur. Fərmanda göstərilirdi ki, Qaradağın Dizmar mahalından toplanan məlcəhət və digər vergilərin 63.096 dinarı soyurqal hüququ ilə Qaradağ hakimi Bayandur sultanın oğlu Məhəmmədqasım bəyə verilir [4, s.63].

Bəzi hallarda soyurqal torpaqlarının verilməsi belə torpağı olan şəxsə həm də dövlət xəzinəsindən məvacib təyin edilməsiylə də müşayiət olunurdu. Şah II Təhmasibin (1722-1732) fərmanlarından birində deyilirdi ki, dövlət qarşısındakı xidmətlərinə görə Talib xan Qacarın oğlu Dövlətyar bəy “keşikçibaşı” vəzifəsinə təyin edilir. Fərmanda daha sonra göstərilirdi ki, “Xəmsə mahalının (mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda Qarabağın xristian müləkilikləri bəzən “Xəmsə” adı ilə verilir) kəndlərindən birini soyurqal şəklində və at arpası toplamaq hüququ ilə onun sərəncamına veririk və şah hakimiyyətinə sədaqətlə xidmət etməsi üçün ona pulla illik məvacib təyin edirik” [6, s.47].

XVIII əsrin birinci yarısında yarımköçəri həyat tərzini keçirən bir çox maldar tayfaların istifadəsində olan torpaqları da soyurqal torpaqları sırasına aid etmək olar. Öyrənilən dövrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaşayan Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd, Kəbirli və başqa tayfaların istifadə etdikləri torpaqlar, çox güman ki, onlara vaxtilə soyurqal hüququ ilə verilmişdi. Bu tayfalara daxil olan oymaqlardan hər birinin özünəməxsus qışlaq və yaylaq yerləri var idi. “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Cavanşir tayfasına məxsus 25 oymaqdan hər birinin Dizaq, Bayat, Arasbar nahiyyələrində əkin yerləri, Kür çayı sahilində, Ləmbəran, Dizaq, Xaçın və ən çoxu Arasbar nahiyyələrində qışlaqları, İrəvan vilayəti ilə həmsərhəd olan bölgələrdə isə yaylaqları var idi [7, s.436-453].

Nəqli xarakter daşıyan bu torpaqlar faktiki olaraq tayfa başçıları arasında ixtiyarında olurdu. Tayfalar özlərinə məxsus yaylaq və qışlaqlara hərəkət edərkən onlar üçün müəyyənləşdirilmiş sərhədlərdən kənara çıxma bilməzdilər. Bununla da ayrı-ayrı tayfalar arasında baş verə biləcək toqquşmaların qarşısı alınır və dövlətin hər bir tayfa üzərində nəzarət etməsi yüngülləşdirilirdi. Soyurqal torpaqlarından istifadə edən tayfalar zərurət yaranıqda şah ordusuna tələb olunan sayda əsgər verməli idilər [8, s.127].

XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi geniş yayılmış torpaq mülkiyyət formalarından biri də mülk idi. Hələ ərəb xilafəti dövründən məlum olan bu torpaq mülkiyyət forması digər torpaq mülkiyyət formalarından iki əsas xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Birincisi, mülk torpaqlarını almaq, satmaq və irsən vermək mümkün idi. İkincisi, mülkə sahib olmaq dövlət qarşısında hər hansı xidmətlə bağlı deyildi. Yalnız torpaq deyil, həmçinin müxtəlif növ daşınmaz əmlak, o cümlədən müxtəlif təyinatlı tikililər, bağlar, suvarma arxları mülk ola bilərdi [4, s.228].

Mülk torpaqlarına sahiblik hüququ hakimiyyət orqanları tərəfindən verilmiş təliqə və qəbalə vasitəsilə təsdiq edilirdi. XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi torpaq mülklərinə sahibliyi təsdiq edən belə sənədlərdən bəziləri zamanəmizədək gəlib çatmışdır. 1728-ci ilə aid olan bu sənədlərdən birində mübahisəli hesab edilən torpaq mülkünün sahibliyi müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə Ölkərə kəndinin sakini Məlik Kərəm və onun övladları Gəncə sərəsgəri Mustafapaşaya bildirirdilər ki, Keşkərən kəndində onlara məxsus olan torpaqlar Əgərək kəndindən olan Hacı İbrahim bəy və Sultanhüseyn bəy tərəfindən tutulmuşdur. Sərəgər Mustafa paşanın əmrilə şi-

kayət şəriət qaydaları əsasında araşdırıldıqdan sonra mübahisəli torpaqların Məlik Kərəmin mülkü olması təsdiq edilmiş və bu haqda onlara sənəd verilmişdir [9, v.239].

Mülk torpaqları vərəsəlik əsasında uzun müddət eyni nəsilədən olan şəxslərə mənsub olurdu. XIX əsrin əvvəllərində tərtib edilmiş sənəddən aydın olur ki, Qarabağda yerləşən Qal kəndi hələ Qarabağ xanlığı yaranmamışdan xeyli əvvəl Hidayət bəy İsmayıl bəy oğlunun ulu babalarına məxsus olmuşdur və onlar həmin torpaqdan tam sərbəst istifadə etmişlər [9, v.247].

Mülk torpaqlarına məxsus xüsusiyyətlərdən biri onların alqı-satqı obyektinə çevrilməsi idi. Yeni torpaq sahələrini satın alan feodallar bu yolla öz mülklərinin həcmi və gəlirlərini artırmaq məqsədi güdürdülər. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də mülk torpaqlarının alınıb satılması heç də nadir hadisə deyildi. 1738-ci ilə aid qəbalədə göstərilirdi ki, Bərgüşad mahalının sakinlərindən biri özünə məxsus torpaq mülkünün $\frac{2}{6}$ hissəsini Məlik Kərəm adlı feodala 25 tümənə satmışdır. Maraqlı burasıdır ki, gələcəkdə baş verə biləcək torpaq mübahisələrinə yol verməmək üçün satılmış torpağın sərhədləri qəbalədə dəqiq göstərilmişdi [10, s.238]. 1727-ci ilə aid başqa bir mənbədə bir feodalin eyni zamanda iki müxtəlif mülk torpağının satılmasından bəhs edilir. Sənəddə göstərilir ki, “Hacı Məmməd Məlikməhəmməd oğlu Carıca çölündə yerləşən özünə məxsus torpaq sahələrindən birini 50, digər, daha böyük sahəni isə 100 tümənə Hacı Ağakışi bəy Hacı Mirəhməd bəy oğluna satmışdır” [10, s.298].

Mülkədarlar satın aldıkları torpaqlarda, adətən, qaçqın kəndlilər yerləşdirir, bununla da yeni gəlir mənbəyi əldə edirdilər. Qarabağın Əliqulukənd adlı kəndinin sakinlərinin şifahi məlumatı əsasında XIX əsrdə tərtib edilmiş sənədlərdən birində göstərilir ki, bu kəndin torpaqları onun hazırkı sahibi Əli Əkbər bəyin əcdadları tərəfindən satın alınmışdır. Həmin torpaqların müxtəlif yerlərdən gəlmiş qaçqın kəndlilər hesabına məskunlaşdırılması isə Əli Əkbər bəyin babası Murtuza bəy tərəfindən Qarabağ xanı Pənahəli xanın dövründə həyata keçirilmişdir [11, s.90].

Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də süni suvarma vasitələrinin bir hissəsi mülk hüququ ilə ayrı-ayrı feodallara məxsus idi. Daha böyük maddi imkanlara malik olan feodallar öz vəsaitləri hesabına arxlar çəkdirir və kəhrizlər qazdırırdılar. Belə halda suvarma vasitəsi onu tikdirənin mülkü hesab edilirdi. Elə buna görə də suvarma vasitəsinin sahibi ondan istədiyi kimi istifadə etmək, daha doğrusu, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək və iltizama vermək hüququna malik idi. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində Səfəvilər dövründə süni suvarma vasitələrinin sahiblərinin hüquqları, eləcə də onların sudan istifadə edən kəndlilərlə münasibətləri haqqında maraqlı məlumat verilir. Həmin məlumatdan aydın olur ki, hər bir kəndin ərazisindən axan arxın öz sahibi var idi. Həmin arxın suyundan istifadə edən kəndli əldə etdiyi məhsulun $\frac{1}{4}$ hissəsini üçr şəklində torpaq sahibinə, $\frac{1}{15}$ hissəsini isə bəhrə şəklində suvarma vasitəsinin sahibinə verirdi [7, s.25].

Əvvəllər olduğu kimi, XVIII əsrin birinci yarısında da məscidlərə, müqəddəs məzarlara, ocaqlara və ruhanilərə məxsus olan torpaqlar vəqf torpaqları adlanırdı. Torpaq sahələri ilə yanaşı vəqf mülkləri sırasına evlər, dükanlar, karvansaralar, bağlar, sənətkar emalatxanaları, suvarma arxları, dəyirmanlar və s. də daxil olurdu. Vəqf torpaqlarından və mülklərindən əldə edilən gəlir müsəlman ruhanilərinin saxlanılmasına, eləcə də məscid və mədrəsələrin ehtiyaclarına sərf edilirdi [12, s.349].

Vəqf torpaqları dövlət xəzinəsinə ödənilən vergilərdən azad idilər. Bəzi feodallar bundan istifadə edərək öz mülklərini formal olaraq ayrı-ayrı dini müəssisələrə bağışlayır, bununla da dövlətə vergi verməkdən boyun qaçırdılar. Belə yalançı vəqflərdən əldə edilən gəlirin bir hissəsi ruhanilərə, digər hissəsi isə həmin torpağın faktiki sahibinə çatırdı. XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir şahın hakimiyyət başına gəlməsi ilə vəqf torpaqlarının və ruhanilərin hüquqlarının kəskin şəkildə məhdudlaşdırılması prosesi başladı. Yeni şahın əmrilə Azərbaycanda bir çox vəqflər müsadirə edilərək dövlət xəzinəsinin sərəncamına verilirdi. Öksər hallarda müsadirə edilən vəqf torpaqlarından əldə edilən gəlir Nadir şahın çoxsaylı ordusunun ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilirdi [6, s.43]. Vəqf

torpaqlarına belə münasibət Nadir şahın ölümünə qədər davam etmişdir.

Camaat torpaqları adlanan torpaq mülkiyyət forması kənd icmasının sərəncamında olurdu. Belə torpaq istər həcminə, istərsə də keyfiyyətinə görə feodallara məxsus torpaqlardan xeyli geridə qalırdı. Ön münbit torpaqları öz əllərində cəmləşdirən feodallar kənd icmalarının istifadəsinə dağlıq və bataqlıq ərazilərdə əkinçilik üçün elə də yararlı olamayan torpaqlar verirdilər. Müsəlman şərqinin digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da icma torpaqlarının və kənd icmasının, nə də ondan istifadə edən kəndlilərin mülkiyyətinə aid etmək olmaz. Əslində bu torpaqların mülkiyyətçisi rolunda dövlət çıxış edirdi. Kəndlilər isə bu torpaqlardan istifadə etdiklərinə görə dövlət xəzinəsinə vergi ödəyirdilər [13, s.120].

XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində, onsuz da az olan camaat torpaqlarının sahəsi getdikcə azalırdı. Bu dövrə aid mənbələrdə camaat torpaqları haqqında məlumatların azlığını da bununla izah etmək lazımdır. Məhz bu dövrdə camaat torpaqlarının iri feodallar tərəfindən ələ keçirilməsi geniş miqyas almışdı. Səfəvi hökmdarı Süleymanın (1666-1694) kənd icmalarına məxsus torpaqların iri feodallar tərəfindən zəbt olunmasının qarşısını almaq üçün verdiyi xüsusi fərmanlar da bunu təsdiq edir [4, s.242-243]. Camaat torpaqlarının və kəndli təsərrüfatlarının iri feodallar tərəfindən ələ keçirilməsinin ən geniş yayılmış forması “kənüllülük” idi. İri feodal tərəfindən vaxtaşırı təzyiq və qarətlərə məruz qalan kəndli becərdiyi torpaqları ona güzəştə getməyə məcbur edilirdi [14, s.254].

XVIII əsrin birinci yarısında bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də əhalinin sosial strukturu istehsal münasibətləri və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlı idi. İstehsal vasitələrinə münasibətə görə əhali iki əsas qrupa - feodallara və kəndlilərə bölünürdü. Bunlarla yanaşı, şəhərlərdə tacir və sənətkarlar da yaşayırdılar. Lakin natural təsərrüfatın hökmranlığı şəraitində əhalinin bu qruplarının ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatına təsiri çox az idi.

Hakim sinif olan feodallar iki kateqoriyaya bölünürdülər. Birinci kateqoriyanı dünyəvi feodallar təşkil edirdi və onların sırasına xanlar, bəylər, sultanlar, məliklər, dargalar, naiblər və başqaları daxil idi. Yarım köçəri tayfaların başçıları olan elbəylilər də dünyəvi feodalların sırasında idilər. Bütün bu feodallar bir-birindən dövlət strukturunda tutduğu mövqeyə və sahib olduqları əmlakın miqdarına görə fərqlənirdilər.

Feodal əyanların ikinci kateqoriyasını ruhani feodallar təşkil edirdilər. Hakim siniflərlə sıx bağlı olan ali müsəlman ruhanilərinin əsas gəlir mənbəyini vəqf torpaqları təşkil edirdi. Bütün Səfəvilər dövləti çərçivəsində vəqf əmlakının idarəçiliyi şahdan sonra ikinci şəxs hesab edilən sədrin əlində cəmləşmişdi. Bütün ölkə miqyasında məhkəmə işləri də ruhanilərin əlində cəmləşmişdi. Bu işlərlə bilavasitə məşğul olan şeyxülislam və qazılar ruhanilərdən təyin edilirdi. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də şiə ruhanilərinə və şəriət məhkəmələrinə başçılıq etmək üçün şeyxülislam, qazi və sədr vəzifələri mövcud idi [4, s.118-119; 8, s.118-119].

XVIII əsrin birinci yarısında bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Tədqiqatçılar son orta əsrlərdə Azərbaycanda kəndlilərin rəiyyət, rəncbər, elat və icmaçı kəndli kimi kateqoriyalarının adlarını çəkirlər. Göstərmək lazımdır ki, camaat torpaqlarında yaşayan və ancaq dövlətə vergi ödəyən icmaçı kəndlilərin sayı çox cüzi idi. Bu, hər şeydən əvvəl, camaat torpaqlarının feodallar tərəfindən zəbt olunması ilə bağlı idi.

Kəndlilərin böyük əksəriyyətini rəiyyətlər təşkil edirdi. Kiçik torpaq payına malik olan rəiyyətlər öz torpaqlarını becərməklə yanaşı divan, vəqf, bəy, məlik və sultan torpaqlarında işləyirdilər. İ.P.Petruşevski yazır ki, rəiyyət kateqoriyasına daxil olan kəndlilər formal olaraq yaşayış yerlərini tərk etmək hüququna malik olsalar da, faktiki olaraq bu hüquqdan istifadə edə bilmirdilər [4, s.248].

Hansı torpaqlarda yaşamalarından asılı olmayaraq rəiyyətlər ümumilikdə müxtəlif növ vergi

və mükəlləfiyyət yerinə yetirirdilər. Bu vergilər arasında məcəhət, üsr, bağbaşı, cüftbaşı, salyana, bayramlıq və başqaları daha geniş yayılmışdı [4, s.265].

Rəiyyətlərlə müqayisədə, torpaqsız kəndlilər olan rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi. Əsas istehsal vasitələrindən məhrum olan rəncbərlər çox ağır şərtlərlə feodal təsərrüfatında işləyirdilər. Onlar taxıl və çəltik tarlalarında çalışır, tut bağlarını becərir, feodala məxsus yüklərin daşınması ilə məşğul olurdular. Şəxsən asılı vəziyyətdə olan rəncbərlər ağır istismara məruz qalırdılar [15, s.85].

Kəndlilərin rəncbər vəziyyətinə düşmələri əsasən iki yolla baş verirdi. Bu və ya digər səbəbdən müflisləşərək var-yoxdan çıxan kəndli özünü kiçik torpaq sahəsini feodala satır və bununla da rəncbərə çevrilirdi [16, s.46]. Rəncbər kateqoriyalı kəndlilərin yaranmasının ikinci yolu başqa yerlərdən gələn rəiyyətlər və ağasının dözülməz zülmü nəticəsində qaçmağa məcbur olan elə həmin rəncbərlər olurdu. Mənbələrdən birində göstəriləndi ki, feodalların tətbiq etdikləri zorakı metodlar və əldə edilən gəlirlərin hədsiz dərəcədə az olması rəncbərləri öz yaşayış yerlərindən qaçmağa məcbur edirdi [17, s.726].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində yaşayan kəndlilərin xeyli hissəsini yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan elatlar təşkil edirdi. Ayrı-ayrı tayfalar halında yaşayan elatların aşağı təbəqəsi həm dövlət, həm də tayfa başçıları tərəfindən istismar edilirdi. Bununla belə, XVII əsrin sonlarına qədər, oturaq kəndlilərlə müqayisədə, elatların vəziyyəti yaxşı idi. Onların dövlət qarşısında yerinə yetirdikləri əsas mükəlləfiyyət orduda xidmət etməkdən ibarət idi. Bəylərbəylik tərəfindən hərbi yürüş elan edilərkən hər bir elat tayfası müəyyən olunmuş qaydada süvari əsgər verməli idi. Hər bir tayfanın dövlət üçün əhəmiyyəti göndərilən silahlı əsgərlərin miqdarı ilə müəyyənləşirdi [3, s.145].

Elat tayfalarının hərbi xidmətlə bağlı olmaları dövləti onlarla bir qədər ehtiyatlı davranmağa vadar edirdi. Rəiyyətlərinin ödədikləri bütün vergilərin elatların da üzərinə qoyulması onları hərbi cəhətdən etibarsız edə bilərdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, elat tayfalarının əksəriyyəti dövlətə ancaq çobanbəyi vergisi ödəyir, rəiyyətlər üzərinə qoyulan məcəhət, dərğalıq, ixracat kimi vergilərdən tamamilə azad olunurdular. Qızılbaş tayfa birliyinə daxil olan elat tayfalarının vəziyyəti daha yaxşı idi. Onlar vergilərdən azad olmaqla yanaşı, həm də ən yaxşı otlaqlarla təmin edilirdilər. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin ərazisində yaşayan ziyadoğlu, qazaxlı və şəmşəddinli tayfaları məhz belə vəziyyətdə idilər [4, s.311]. Bununla belə, XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində elat tayfalarının vəziyyətində bir sıra əsaslı dəyişikliklər müşahidə edilirdi. Onların təsərrüfat fəaliyyətində maldarlıqla yanaşı, əkinçilik də mühüm rol oynamağa başlamışdı. “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərindən” aydın olur ki, bəylərbəylikdə yaşayan elat tayfalarının, demək olar ki, hamısının düzənlik bölgələrdə əkin sahələri var idi. Onlar bu əkin sahələrinə görə torpaq sahibinə “üsr” adlı vergi ödəyirdilər [7, s.436-453].

Səfəvilər dövlətində XVII əsrin sonlarından başlamış dərin iqtisadi böhran, digər yerlərdə olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiin ərazisində yaşayan elatların da vəziyyətinə pis təsir göstərirdi. Əhalinin digər təbəqələri kimi, elatlar da Səfəvi hökmdarı şah Sultan Hüseynin keçirdiyi vergi islahatının ağırlığını öz üzərində hiss etməyə başladılar. Yesayi Həsən Cəlaləyanın sözlərinə görə “tərəkmə” adlandırılan tayfalar üzrə də siyahılar tərtib edildi. Bu siyahılara onların otlaqları, ilxıları, müxtəlif heyvan naxırları daxil edildi və onların üzərinə qoyulan vergilər bir neçə dəfə artırıldı [18, s.20].

Əvvəllər olduğu kimi, XVIII əsrin birinci yarısında da Azərbaycanda olduqca mürəkkəb vergi sistemi mövcud idi. Bəzi tədqiqatçıların apardıqları hesablamalara görə bu dövrdə Azərbaycanda əhalidən toplanan vergilərin ümumi sayı 35-ə çatırdı [4, s.264-302; 19, s.751-791]. Əlbəttə, bu qədər vergi heç də əhalinin bütün təbəqələri üçün məcburi deyildi. Dövlət tərəfindən vergi obyektinin müəyyənləşdirilməsinə bu və ya digər bölgənin yerli xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı əhali qruplarının təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətləri və başqa amillər təsir göstərirdi. Nəticədə müəyyən vergilər bir və yaxud başqa vilayətdən toplandığı halda, bəzi vergilər bütün ölkə üçün xarakterik olur və bütün

vergi ödəyicilərindən toplanırdı [20, s.198].

XVIII əsrin birinci yarısında İranda və Azərbaycanda gedən siyasi proseslər də vergilərin istər həcminə, istərsə də xarakterinə ciddi təsir göstərən amillərdən olmuşdur. Məhz siyasi şəraitin qeyri sabitliyi, ilk növbədə isə az vaxt ərzində bölgənin müxtəlif rejimlərin təsiri altına düşməsi vergilərin bütün dövr üzrə vahid siyahısını tərtib etməyə imkan vermir. Bu dövrdə bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də əsas vergi məcəhət idi. Terminoloji baxımdan məcəhət əkinçilikdən toplanan əsas vergi, məhsulun hissəsi, daha dəqiq ifadə etsək, məhsul vergisinin əsas hissəsi mənasını verir. Natura ilə toplanan bu vergi bəzən ancaq dövlətin, bəzən ancaq torpaq sahibinin xeyrinə toplandığı halda, bəzi vaxtlarda isə müəyyən nisbət çərçivəsində onların arasında bölüşdürülürdü [4, s.266]. Bu dövrdə əkinçilərdən toplanan üşr, xərac və dəhyek kimi vergilər ya məcəhət vergisinin eyni olur, ya da ondan çox cüzi şəkildə fərqlənirdilər. Məsələn, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində türk işğalı dövründə bu vergi “üşr” adı altında toplanırdı [7, s.21].

XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində geniş yayılmış vergi növlərindən biri süni suvarma ilə sıx bağlı olan bəhrə idi. Kəndli suvarma suyundan istifadə etdiyinə görə süni suvarma vasitəsinin sahibinə bəhrə adı altında vergi ödəyirdi. Adətən, bu verginin həcmi əldə edilən məhsulun $\frac{1}{15}$ hissəsini təşkil edirdi. Bəzi hallarda həm süni suvarma vasitəsinin, həm də torpağın sahibi eyni şəxs olurdu. Belə halda məcəhət və bəhrə sahibkara vahid vergi şəklində və daha çox bəhrə adı altında ödənilirdi [21, s.82]. Görünür, elə bunu nəzərə alan bir çox tədqiqatçılar məcəhət vergisi ilə bəhrənin eyniyyət təşkil etməsi fikrini irəli sürürlər. İ.P.Petruşevski bu haqda belə yazır: “Mal-u cihat” termininin sinonimi “bəhrə” termini idi ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında ancaq bu termin işlədilir [4, s.267]. Bəhrənin məcəhətin sinonimi olması fikrini H.B.Abdullayev də irəli sürür: “Verginin bu növü Şəki və Şamaxı xanlıqlarında mal-q cihat, Qarabağ xanlığında isə bəhrə adlanırdı” [22, s.170]. Lakin XVIII-XIX əsrə aid mənbələrin təhlili göstərir ki, yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin irəli sürdükləri fikirlər real vəziyyəti heç də düzgün əks etdirmir, daha doğrusu, heç də həmişə və hər yerdə bəhrə məcəhətin sinonimi deyildi. 1823-cü ildə tərtib edilmiş “Qarabağ əyalətinin təsviri” bu baxımdan çox maraqlı məlumat verir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, XVIII-XIX əsrlərdə Qarabağda məcəhət və bəhrə ayrı-ayrı vergilər olub öz həcmələrinə görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirdilər. Məsələn, Vərəndə mahalının Dommi kəndindən məcəhət vergisi kimi məhsulun $\frac{1}{5}$ hissəsi toplanırdı [10, s.171]. Yenə həmin kənddən toplanan vergilərdən bəhs edən xüsusi qeydlərdə deyilir ki, “bu kəndin torpaqları qəbaləyə görə polkovnik məlik Cəmsidin oğlu Bəhrəm bəyə məxsusdur və buna görə də o, buna görə də becərilən torpaqlardan bəhrə alır” [23, s.171]. Göstərilən faktlar sübut edir ki, Qarabağda bir vergi obyektini kimi əkin sahəsindən iki adda vergi toplanırdı. Dövlət xəzinəsi üçün toplanan vergi məcəhət adlanır və məhsulun $\frac{1}{5}$ hissəsini təşkil edirdi. Torpaq sahibinin xeyrinə toplanan vergi isə məhsulun $\frac{1}{10}$ hissəsini təşkil edib bəhrə adlanırdı.

XVIII əsrin birinci yarısında maldarlıqla məşğul olan əhəlinin ödədiyi əsas vergi çobanbəyi adlanırdı. Bu verginin əsas ödəyiciləri dövlətə məxsus yaylaq və qışlaqlardan istifadə edən yarım-köçəri maldar tayfaları idi. Onu da göstərmək lazımdır ki, çobanbəyi vergisi hələ XVI əsrdən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində əhəlidən toplanan əsas vergilərdən biri idi. Bu hər şeydən əvvəl Səfəvilər dövlətinin bu bölgəsində maldarlığın daha çox inkişaf etməsi ilə bağlı idi. Murtuzaqulu xan Ziyadoğlunun vəziri olmuş Məhəmməd Məsum göstərir ki, türk səfirini heyrləndirmək istəyən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyi Şahverdi sultan Ziyadoğlu çobanbəyi vergisinin toplanmasına nəzarət edən məmurlardan bəylərbəyilikdə qoyunların sayını əks etdirən siyahını açıqlamağı tələb etmişdi. Bu siyahıdan aydın olmuşdu ki, Qarabağda 100 min qoyun sürüsü və onlara baxan 200 min nəfər çoban vardır [24, s.271]. Bu rəqəmlər xeyli dərəcədə şişirdilmiş olsa da, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiindən toplanan vergilər arasında çobanbəyi vergisinin mühüm yer tutduğunu təsdiq edir. Onu da göstərmək lazımdır ki, çobanbəyi vergisi kənd təsərrüfatı məhsullarından toplanan ən ağır vergilərdən

biri idi. Verginin həcmi hər il artırıldığından onu ödəmək imkanı olmayan oturaq kəndlilər vəziyyətdən yeganə çıxış yolunu özlərinə məxsus qoyunların satılmasında gördülər. Beləliklə, çobanbəyi vergisinin ağırlığı nəticəsində kəndlilər öz heyvanlarından və əmlaklarından məhrum olaraq yoxsullaşdılar [4, s.271].

1723-1735-ci illərdə olmuş Osmanlı işğalı dövründə türk hakimiyyət orqanları Gəncə-Qarabağ əyalətinin maldar əhalisindən 8 adda vergi toplayırdılar. Bunların arasında yataq vergisi, kərə yağı vergisi, qoyun vergisi, qışlaq vergisi və yaylaq vergisi xüsusilə geniş yayılmışdı. Onu da göstərmək lazımdır ki, əsas məşğuliyyəti qoyunçuluq olan tayfalar çobanbəyi vergisi kimi iki adda vergi-qoyun vergisi və rüsum ödəyirdilər. “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” əsasında apardığımız hesablamalara görə türk hakimiyyət orqanları hər il Cavanşir tayfasına mənsub olan oymaqlardan ildə 204.180 ağca qoyun vergisi, 107.400 ağca rüsum, Otuziki tayfasının oymaqlarından isə 147.760 ağca qoyun vergisi, 73.630 ağca rüsum toplayırdılar [7, s.436-466].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi kəndlilərin ödədiyi vergilərdən biri də mal-bağ və yaxud bağbaşı vergisi idi. Bu vergi XVII əsrin əvvəllərinə aid rəsmi dövlət sənədlərində “mal-i bağ” (fars dilində - bağdan vergi) formasında qeydə alınmışdır. Məlumdur ki, 1607-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə müharibə aparan şah I Abbas (1587-1629-cu illər) Şirvana yürüş etmiş və Şamaxı qalasını mübarizəyə almışdı. Həmin hadisələr zamanı Bakı əhalisi Osmanlı ordusu əleyhinə üsyan qaldırmış və şəhəri azad etmişdir [25, s.258]. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən Bibiheybət məqbərəsinin məsul şəxsləri Şamaxıya şah I Abbasın görüşünə getmiş və məqbərəyə vəqf edilən əmlakın azad edilməsi haqqında fərman almışdılar. 1607-ci ilin fevralında verilmiş fərmanın izahatında həmin vaxta qədər Bibiheybət məqbərəsindən toplanan vergilər sırasında meyvə və üzüm bağlarından “mal-i bağ” adı altında toplanan vergi də verilir [6, s.11-12]. Əldə olan məlumatların təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, bu vergi üzüm və meyvə bağlarından əldə edilən məhsulun 1/10 hissəsini təşkil edirdi. Bu verginin həcmnin müəyyənləşdirilməsinə bir neçə amil təsir göstərirdi [4, s.271]. Bu amillər sırasında meyvə ağaclarının sayı, növü, məhsuldarlığı və becərilmə şəraiti mühüm rol oynayırdı. Məsələn, suvarılan üzüm bağlarından toplanan bağbaşı vergisinin həcmi suvarılmayan üzüm bağlarından toplanan həmin vergidən çox olurdu.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əhalinin ödədiyi vergilər arasında “Bayramlıq” adlanan vergi xüsusi yer tuturdu. Bu vergini, adətən, kəndlilər Ramazan və Novruz bayramları münasibətilə öz torpaq sahiblərinə və yerli hakimlərə ödəyirdilər. “Bayramlıq” ərəb mənşəli termin olmasına baxmayaraq, XVIII əsrdə Azərbaycan dilində özünə tam vətəndaşlıq hüququ qazanmışdı. İ.P.Petruşevskinin yazdığına görə bu termin Ağqoyunlu “şahzadəsi Qasımın soyurqal fərmanında xatırlanan” idi və “novruzi” terminləri ilə uyğunluq təşkil edirdi [4, s.281]. Rus məmurlarının XIX əsrin əvvəllərində tərtib etdikləri kameral təsvirlərdən aydın olur ki, bayramlıq hər bir kəndlinin ödədiyi icbari vergilər sırasına daxil idi. “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı belə təsvirlərdən birində göstərilir ki, bu verginin həcmi hər bir kəndli ailəsi üçün ayrılıqda deyil, bütün kənd üçün ümumi bir məbləğ şəklində müəyyənləşdirildi. Lakin hər bir kəndli ailəsinin bu zaman nə qədər bayramlıq ödədiyini və bu ödənişin hansı prinsipə əsaslandığını aydınlaşdırmaq çətindir. Belə ki, 53 vergi ödəyicisi olan Tativ kəndi ildə 32 manat ödədiyi halda, 23 nəfər vergi ödəyicisi olana Qocaəhmədli kəndi 55 manat ödəyirdi [26, s.174, 246]. “Bayramlıq” vergisi ödəyən bütün kəndlərə dair statistik məlumatların təhlili göstərir ki, hər bir vergi ödəyicisinin payına bəzən 50 qəpik, bəzən isə 2-3 manat bayramlıq vergisi düşürdü. Ehtimal etmək olar ki, vergi kənd üzrə bölüşdürülərkən hər bir kəndli ailəsinin imkanları nəzərə alınır.

XVIII əsrin birinci yansında Gəncə-Qarabağ əhalisinin ödədiyi vergilər arasında ixracat vergisi də var idi. Səfəvilər dövlətinin bütün ərazisi üçün xarakterik olan ixracat vergisi müəyyən inzibati ərazi vahidi daxilində olan ordunun, ayanların və dövlət məmurlarının ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulurdu [4, s.273]. Bu verginin xarakterik xüsusiyyəti onun hər bir qrup üçün ayrıca

dəftərdə qeyd olunması və vergi ödəyiciləri üçün hədsiz dərəcədə ağır olması müəyyənləşir. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin dərin maliyyə böhranı keçirdiyi bir şəraitdə ordu və məmurlar üçün toplanan ixracat vergi sistemi sırasına daha birisi – “şahzadə ixracatı” adlı yeni vergi də daxil edilmişdi. Alban katalikosu Yesayi Həsən Cəlalyanın sözlərinə görə 1701-ci ildə şah Sultan Hüseynin əmrilə tətbiq edilən bu vergi şahın oğlanlarının xərclərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur [18, s.20]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Sultan Hüseyn 1701-ci ildə daha iki yeni vergi – sudan istifadəyə görə toplanan apikuran və nəyə görə toplanması hələ aydın olmayan “şəş dinar” vergisi təyin etmişdi [18, s.20].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi xristian əhalisi cizyə adlı can vergisi ödəyirdi. Sonuncu Səfəvi hökmdarları dövründə də toplanan bu verginin həcmi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Yalnız onu göstərmək olar ki, XVII əsrdə şah II Abbasın dövründə (1642-1666) Azərbaycanda yaşayan xristian əhalinin hər birindən 6 dinar həcmində cizyə toplanırdı [3, s.153]. Səfəvilər dövlətinin vergi sistemini, demək olar ki, dəyişməz saxlamış Osmanlı dövlətinin vergi məmurları Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi xristian əhalisindən bu vergini “ispəncə” adı altında toplayırdılar. Onun həcmi hər nəfər xristian üçün 120 ağça müəyyənləşdirilmişdi. Müqayisə üçün göstərək ki, bölgənin müsəlman əhalisinin hər nəfərindən toplanan can vergisinin həcmi 40 ağçaya bərabər idi [7]. Göstərmək lazımdır ki, ayrı-ayrı Səfəvi hökmdarları dövlət qarşısındakı xüsusi xidmətlərinə görə bu və ya digər xristian monastırı cizyə vergisinin ödənilməsindən azad edirdilər. Nadir şahın hakimiyyəti dövründə isə bu sahədə mövcud olan vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişdirildi. Görünür, bu məsələdə Nadir şahın Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı müharibələrdə Qarabağın xristian mülklərinin böyük fəallıq göstərmələrinin az rolu olmamışdı. 1736-cı ildə keçirilmiş Muğan qurultayının iştirakçılarından olan erməni katalikosu Abraam Kretatsinin xahişi ilə xristianlar Nadir şahın əmrilə cizyə vergisinin ödənilməsindən azad edilmiş və qərara alınmışdı ki, bundan sonra vergilər təyin edilərkən müsəlmanlarla xristianlar arasında heç bir fərq qoyulmayacaqdır [27, s.16; 4, s.283-284]. Maraqlıdır ki, Nadir şahın tətbiq etdiyi bu qayda yalnız onun hakimiyyəti dövründə deyil, XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərini əhatə edən xanlıqlar dövründə də öz qüvvəsini saxlamışdı. Hər halda Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi yerində yaranmış həm Gəncə və Qarabağ xanlıqlarında, həm də onlarla qonşu olan Şəki, Şamaxı və Naxçıvan xanlıqlarında xristian əhalidən “cizyə” adı altında vergi toplanması haqqında bu dövrün mənbələrində heç bir məlumat yoxdur. Görünür, hələ Nadir şahın dövründən başlayaraq müsəlman əhalidən “səranə”, xristianlardan isə “cizyə” adı altında toplanan can vergiləri “baş pulu” adı altında birləşdirilərək dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün əhalidən toplanırdı.

Səfəvilər dövlətinin digər ərazilərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də əhalidən toplanan vergilər arasında “yurtane” adlı vergiyə də rast gəlmişdi. Fars-türk mənşəli bu terminin hərfi mənası “dayanacaq”, “yurd yeri”, “ev” deməkdir. Terminoloji baxımdan yurtane hər bir ailədən, yaşayış evindən toplanan vergi mənasını verir. Ehtimal etmək olar ki, bu vergi yeni tətbiq edildiyi dövrdə ancaq maldarlıqla məşğul olan əhalidən toplanmışdır. Lakin bu termin sonrakı dövrdə özünün ilkin formasını itirərək Azərbaycan türk dilində eyni mənanı verən “otaq xərci” termini ilə əvəz olunmuşdur. Qarabağ xanlığında əsas vergilər sırasında olan “otaq xərci” istinasız olaraq bütün kənd və şəhər əhalisindən toplanırdı [26, s.204].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əkinçilikdən toplanan əsas vergilərdən biri də “cüftbaşı” adlı vergi idi. İ.P.Petruşevskinin izahatına görə fars mənşəli termin olan “cüft” hərfən “bir cüt öküz” mənasında işlədilir və terminoloji baxımdan iki mənada – “kotana qoşulmuş bir cüt öküz” və “kotana şumlanmış sahə”, daha doğrusu, kotana qoşulmuş bir cüt öküzlə bir gün ərzində əkilmiş sahə mənasını bildirir [4, s.175]. Əslində “cüftbaşı” bir mövsüm ərzində iki öküz və şumlanıb becərilən sahənin məhsulundan alınan vergi mənasında işlədilir. Səfəvi hökmdarı şah II Abbasın hicri 1066-cı ilin zilhicə ayında (sentyabr 1656-cı il) verdiyi fərmandan aydın olur ki, bu vergi, soyuzqal

torpaqları istisna olmaqla, yerdə qalan bütün əkin sahələrindən toplanırdı [6, s.59].

Türk tədqiqatçısı Ömər Lütfi Barkan öz əsərində bir cüftlük əkin sahəsinin əhatə dairəsi haqqında maraqlı məlumat verir. Onun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, o qədər də məhsuldar olmayan dəmyə torpaqlarının əkilməsi zamanı istifadə edilən cüftlük suvarılan torpaqların əkilməsi zamanı istifadə edilən cüftlükdən çox idi. Bir cüftlük sahə dedikdə isə, orta hesabla, eni və uzunluğu 40 addım olan bir dönüm (türk ölçüsü olan 1 dönüm 919 kv.m.-ə bərabərdir) əkilmiş sahə nəzərdə tutulurdu [28, s.132].

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əhalisi, ölkənin digər bölgələrində olduğu kimi, bir neçə mükəlləfiyyət də yerinə yetirirdi. Bu mükəlləfiyyətlər arasında biyar, əvariz və çərik daha ağır idi. Kəndlilərin feodalların və dövlətin xeyrinə yerinə yetirdikləri icbari pulsuz işləri nəzərdə tutan biyar Azərbaycanda hələ erkən orta əsrlərdən tətbiq olunurdu. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə biyar həm Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi, həm də onunla qonşu olan digər Azərbaycan torpaqlarında geniş yayılmışdı. Biyar dedikdə kəndlilər üzərinə hökumət və yerli hakimlər tərəfindən qoyulan məcburi işlər nəzərdə tutulur. Bu işlər sırasına saray və qalaların tikintisi, yolların salınması, tikinti materiallarının daşınması, suvarma kanallarının çəkilməsi daxil idi [4, s.284]. Bundan əlavə, kəndlilərin dövlət və feodallara məxsus torpaqlarda gördüyü işlər də biyar sırasına daxil idi. XVIII əsrdə işlər Qarabağda, istərsə də Azərbaycanın digər ərazilərində biyarın geniş tətbiq edilməsi haqqında xeyli məlumat var. Şəkili Məhəmmədhasən xanın Məlik arxı deyilən yerdəki əkin sahələrinin əkilib becərilməsi Şəki xanlığında yaşayan bütün kəndlilərin mükəlləfiyyəti hesab edilirdi. Hər il bu sahənin əkilib becərilməsinə 500 xış və 2484 nəfər birinci cəlb edilirdi [29, v.67-68].

Biyarın yerinə yetirilmə müddəti Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müxtəlif olub 2 gündən 6 günə qədər davam edirdi. Qarabağın Vərəndə mahalının polkovnik Cəfərqulu ağaya məxsus Araz-zəmin kəndi biyar işlərinin yerinə yetirilməsinə 3 gün vaxt sərf edirdilər. Onlar iki gün ərzində 12 kotanla torpağı şumlayır, bir gün isə yetişmiş taxılı biçirdilər. Əgər sonuncu işi bir gün ərzində yerinə yetirmək mümkün olmurdusa, növbəti gündən başlayaraq kəndlilər gördükləri işlərin müqabilində haqq olmağa başlayırdılar. Daha doğrusu, torpaq sahibi kəndliləri gündəlik yeməklə təmin edir və hər 20 dərdədən 3 dərə hesabla onlara haqq ödəyirdi [26, s.338]. Azərbaycanın keçsər yerlərində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də kəndlilərin elliklə gördükləri pulsuz işlər əvəz adlandırılırdı. Digər mühüm mükəlləfiyyət olan çərik Azərbaycanda XIII əsrdən – monqol istilasından sonra tətbiq edilirdi [3, s.154]. Çərik dedikdə əsas orduya digər vilayətlərdən göndərilən köməkçi qüvvələr nəzərdə tutulur. İ.P.Petruşevski göstərir ki, çərik zərurət yarandığı hallarda şahın və yaxud bəylərbəyliyi əmri ilə köçəri maldarlardan və maaflardan toplanırdı. Tayfa mənsubiyyəti əsasında formalaşan çərik hərbi birləşmələrinin başında hər bir tayfanın başçısı dayanırdı [4, s.290-291]. 1743-cü ildə Nadir şahın ağır vergi siyasətinə qarşı Xoy və Salmasda güclü üsyan baş vermişdi. Bu üsyanı yatırmaq üçün Azərbaycanın bütün bəylərbəyliklərindən, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də çərik toplanmışdı. Məhəmməd Kazım xəbər verir ki, köçəri tayfaların başçıları və yerli feodal hakimlər topladıqları çəriklə birlikdə öz bəylərbəyliyi sərəncamına gəlmişdilər [30, s.100-104^a].

Nadir şah Osmanlı Türkiyəsinə qarşı apardığı müharibələr zamanı da çərik adlanan qoşun növündən istifadə etmişdi. Yəni də həmin Məhəmməd Kazımın sözlərinə görə Nadir şah 1742-ci ildə Azərbaycan və Gürcüstandan 60 min nəfərlik çərik toplamaq haqqında əmr vermişdi. Müəllif çərik toplanılan ərazilərin sırasında digər yerlərlə yanaşı Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində olan Bərgüşad, Gəncə, Qarabağ, Bərdə və s. ərazilərin də adlarını çəkir [30, s.6a; 4, s.291-292]. Doğrudur, etibarlı hesab edilmədiklərindən kəndlilər çərik qismində orduya çağırılmırdılar. Lakin bu hərbi birləşmələrin silah, sursat və ərzaqla təchizatı ağır bir mükəlləfiyyət kimi tamamilə onların üzərinə düşürdü.

Açar sözlər: Azərbaycan, sosial münasibətlər, bəylərbəylik, torpaq mülkiyyəti, vergilər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Захoder Б.И. История Восточного средневековья. М.: Изд-во МГУ, 1944, 159 с.
2. Иванов М.С. Иран. Новая история колониальных и зависимых стран. М.: 1940, с.111.
3. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI – и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 237 с.
4. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 382 с.
5. Tadhkirat al-muluk. A manual of Safavid administration. Persian text in faksimile, trans and explained by V. Minorski. London: 1943, 218 p.
6. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 149 s.
7. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov. Bakı: Şuşa, 2000, 576 s.
8. Путешествие одного миссионера (перевод с франц. Абезгуза). АМЕА ТИ ЕА, F. 1, siy. 2, iş 474
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 55, siy. 1, iş 3
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 55, siy. 1, iş 4
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 55, siy. 1, iş 2
12. Петрушевский И.П. Вакфные имения Ардебильского мазара в XVII в. // Труды института истории АН Азерб. ССР, т.1, 1947, с. 24-42
13. Кислякова Н.А. Патриархально-феодальные отношения среди оседлого населения Бухарство ханства в конце XIX – нач. XX в. М.: 1962
14. Lombton A.K. Londlord and peasant in Persia. London: Oxford Universiti Press. 1958, 459 p.
15. Azərbaycan MEA TI EA, f.1, siy. 2, iş 540
16. Лерх И.Я. Сведения о втором путешествии в Персии, совершенном в 1745-1747 гг. (Перевод М.М. Абезгуза). // Azərb. MEA TI EA, f. 1, siy. 2, iş 491
17. АКАК, т. II, ч. I, Тифлис, 1867, док. 1081
18. Есаи Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с древнеарм. языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловия и подготовка к изданию академика З.М.Буниатова. Баку: Элм, 1989, 48 с.
19. Юнусова Л. И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку: Элм, 1988, 158 с.
20. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956, 420 с.
21. Гусейнзаде А. Об институте бахре в XVIII-XIX вв. // Народы Азии и Африки. 1964, №4, с.82-86
22. Локкарт Л., Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников (переведено с английского Н.Р. Гезаловой). Баку: Изд-во «Qanun», 2004, 395 с.
23. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 24, siy. 1, iş 141.
24. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флориа Беневини в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М., «Наука», 1986, 159 с.
25. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1999, 584 s.
26. Описание Карабагской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправлявшего в Грузии Ермолова. Тифлис, 1866 (Подготовка ко второму переизданию и автор предисловия Земфира Гаджиева). Баку: 2003, 415 с.

27. Кретации А. История о случившихся с ним событиях и о Надир шахе персидском (пер. с. арм. Т.И.Патканова). // АМЕА ТІ ЕА, f. 1, siy. 2, iş 800
28. Omer Lütü Barkan. XV ve XVI asırlarda Osmanlı imperatorluğunda zirai ekonominin hukuki və mali əsasları. I cilt. Kanunlar. İstanbul: 1943
29. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi: F. 24, siy.1, iş 72
30. Мухаммед Казим. Наме-йи Аламара-йи Надири. Издания текста и предисловие Н.Д. Миклухо-Маклая, т. III, М.: «Наука», 1966, с. 192^a

Хадиджа Аббаслы

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ГЯНДЖА-КАРАБАХСКОМ БЕГЛЯРБЕГСТВЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Резюме

В первой половине XVIII века социально-экономические отношения Азербайджана основывались на господстве феодальных отношений. В этот период территория Азербайджана последовательно находилась в составе трех великих империй - Сефевидов, Османской и Афшаров. Поэтому социально-экономические отношения, присущие этим государствам соответствовали системе управления этих государств. В статье особое внимание уделено исследованию земельных форм собственности, налоговой системы.

Ключевые слова: Азербайджан, социальные отношения, беглярбегство, земельная собственность, налоги

Khadija Abbash

SOCIAL-ECONOMIC RELATIONS IN GANJA-KARABAGH BEYLERBEYLIK IN THE I HALF OF XVIII CENTURY

Summary

In the I half of XVIII century social-economic relations were based on economic base inherent in feudal society. In this period the territory of Azerbaijan was in three great empires - Safavids, Ottoman and Afshars. Therefore, social-economic relations inherent in these states were consistent with the system of management of those states. The forms of land ownership existing in the I half of XVIII century and investigation of the tax system were widely covered in the article.

Keywords: Azerbaijan, social relations, beylerbeylik, land ownership, taxes